

№ 9 дәріс

Тақырыбы: Жиёмбет жыраудың өмірі, шығармашылығы

Негізгі сұрақтар:

1. Жиёмбет Бартоғашұлы тұлғасы және толғауларындағы Есім хан бейнесі
2. Жиёмбет толғауларындағы көшбасшылық

1. Жиёмбет Бартоғашұлы тұлғасы және толғауларындағы Есім хан бейнесі

Жиёмбет Бартоғашұлы 1570-1575 жылдар аралығында (нақты туған жылы, айы, күні белгісіз) дүгиеге келіп, 1643 жылы өмірден өткен. Жиёмбет қазақ даласына әйгілі жырау, би әрі батыр болған. Ол Кіші Жүздің Байұлы тайпасынан, Тана руынан шыққан.

Жиёмбет жас шағын бүгінгі Батыс Қазақстандағы Өзен, Жем, Арал елді мекендерінің аралында өткізген. Ол 16 жасынан бастап беделді тұлғалардың, хандардың, билер мен батырлардың қасында жүріп ел билеу ісіне араласқан. Уақыт өте батырлығымен қоса шешендігімен көптен дараланған Жиёмбет Есім ханның беделді биі және батыры болды. Шапқыншылық жылдарында ерлігімен көзге түсіп, ханның жауынгер жасаған басқарып, қолбасшы дәрежесіне дейін көтерілді.

Жиёмбет батыр 1620 жылы Есім ханның ойрат-қалмақтарға қарсы жүргізген соғысы кезінде асқан ерлігімен ісі қазаққа танылды. Осы соғыста тапқырылық көрсетіп, шапқыншы жауды ойсырата жеңіп, қазаққа төнген қауіпті сейілткен. 1627 жылы Қазақ хандығы құрамынан бөлініп шығып, дербес билік құрғысы келген Қатағанның ханы Тұрсынның бүлігін басқан Есім ханның қасында болып, ел тұтастығын сақтау жолында қажырлы қайрат көрсеткен.

Жиёмбет кіші жүздің аса көрнекті биі болып, хандықтың ішкі және сыртқы саясатына араласты. Тарихи зерттеу еңбектерін бағдарлап отырсақ, Тананың басты ұраны – Жиёмбет, Сырым батырдың ұрысқа аттанғанда ұраны да «Жиёмбет» болыпты. Осы деректердің төркіні Жиёмбеттің қара жаяу адам болмағанын көрсетеді. Жиёмбеттің шыққан тегі – Алшын руы. Ол тарихта дара жолды қалыптастырған атақты Есім ханның заманында жоғары дәрежеге ие әскербасы, қолбасшы және көшбасшы тұлға болған. Жиёмбеттің өмір сүрген кезеңі туралы нақты дерек жоқ. Тарихи деректер бойынша, ол – «Еңсегей бойлы ер Есім» толғауының басты кейіпкері. Деректер Жиёмбеттің қарапайым ортадан емес, хандықта өзіндік орны бар, ортадан шыққандығын көрсетеді. Жиёмбет жыраудың бабалары – Ноғайлыдан тарайтын беделді Алау батыр. «Алау – XVI ғасырдың алғашқы жартысында жасаған, тарихқа белгілі адам.

Есім хан Алаштың арғы-бергі тарихында ең абыройлы хандардың бірі болған. Ол жайлы аңыз бен шындық аралас хикаялар өзіміздің елмен қатар көрші туысқан халықтардың әдебиетінде жазылып тұр. Ақын-жыраулар поэзиясы еңбегінде: «Есім ханның Қазақ хандығы тарихындағы даңқты

әрекеттері XVI ғасырдың соңғы жылдарында хандық орталығын Түркістанға көшіріп, ел жадында Есім ханның Ескі жолы деген атаумен сақталып жеткен мемлекеттік негізгі заңды орнықтыруды қолға алуынан басталады», - делінген.

Төренің тұқымы айбарымен де, ақыл-парасатымен де еліне белгілі Есімге сөз айту кез келген адамның қолынан келе бермейді. Сол тұста топтан оза шыққан Жиёмбеттің адуынды сөз айтуы, толғап жеткізуі сөз шешендігінен бөлек, қол бастаған батырлығын айқын танытады. Жиёмбет Бортоғашұлы Есімді ақ киізге көтеріп, хан сайлаған белгілі тұлғалардың қатарында болғаны да тарихи деректерден белгілі.

Жиёмбет жыраудан бізге жеткен мұралар Есім ханға арналғаны белгілі. Ханға арналған толғаудың тарихына шолу жасап, жыраудың синкреттілігіне тоқталып өтсек. Толғаудың тарихы былайша өрбиді: қалмақ билігінің басты тұлғасы саналатын Тайшы Есім ханға тарту ретінде бойжеткен сұлуды қалыңдыққа береді. Жиёмбеттің бауыры Жолымбет батырдың сол сұлуға көзі түсіп, Есім ханға жеткізбей, жол үстінде алып кетеді. Ханға қарсы тұрған бауырының қылығына Жиёмбет әуелде қарсы болып, кейін қателігін кешіреді. Есім хан Жолымбеттің бұл әрекетін жай қалдырмай, Жиёмбет жырау екеуіне қысым көрсетіп, өз наразылығын білдіреді. Жырау ел арасындағы өзінің беделін пайдаланып, хан алдындағы және хандықтағы абыройына арқа сүйеп, Есімге өкпе-назын толғаумен білдіреді. 7-8 буыннан құралатын толғау Есім ханға тікелей бағытталады. Ханның адал серігі болғандығын, сұлтан кезінен бастап танитынын жырға арқау етеді. Бізге жеткен нұсқаға назар салсақ, толғау Жиёмбеттің хандықтың аса абыройлы ақсақалы боп отырған кезеңімен сәйкес келеді.

Жиёмбет жырау жайлы Х.Досмұхамедұлы «Аламан» атты еңбегінде былай әңгімелейді: "Қалмақтың ханы Есім ханға сыйлыққа бір қыз жібереді. Жиёмбеттің Жолымбет деген інісі қызды жолшыбай тартып алып, өзі әйел қылады. Жолымбет пен Жиёмбет көрместей болып араздасады. Жолымбет ағасының үйіне Жиёмбет жоқта ғана келіп, кетіп жүреді. Бір күні Жолымбет аттан түсіп жатып, Жиёмбеттің үйде екенін іргеден көреді де, атына қайта мініп кері бұрылады. Жиёмбеттің бәйбішесі Есенқыз батырдан: "Ініңіздің сізден қорқып, қайтып бара жатқанын көрдіңіз бе?",- деп сұрайды. "Ондай есер жаманның маған керегі жоқ. Кетсе жүре берсін", - деп Жиёмбет қырсыға жауап береді. Сонда бәйбіше:

"Арақ пенен бал қосса,

Ем болады жараға.

Екі жақсы бас қосса,

Жамандар кірер араға.

Жаманды жаман деменіз,

Басыңа қиын іс түссе,

Жаман да шығар қараға",- деген бұрынғыдан қалған сөз бар емес пе?,- дейді. Осы сөз ойландырған Жиёмбет батыр сыртқа шығып, атына мініп кетіп бара жатқан Жолымбетке:

"Ей, қыңыр ер, қыңыр ер,

Қыңырайма біздің ер.
Қыналы бозға мінген ер,
Қыз қалмақты сүйген ер.
Хан жалғыз да біз үшеу
Қыңырайма, шіркін, бері кел!" - деп дауыстайды. Жолымбет келіп ағасының қолын алады. Екеуі татуласады.

Жиёмбеттің "Хан жалғыз да біз үшеу..." деп бата сөйлеуі тегін емес. Жолымбеттің қылығына қатты ашуланған Есім хан, енді Жиёмбетке де қырын қарай бастайды. Бірақ жырау Есімнің қатаң қабағынан қаймықпайды. Інісін жаладан қорғап:

"Атадан жалғыз мен емес,
Хан ие, ісің жол емес
Жолбарыстай Жолымбет
Құрбандыққа қол емес.
Жол тосып алып кетіпті
Қалмақтан алған сыйыңды
Қаһарыңды басқалы
Қалың елің жиылды.
Бастап келген өзге емес,
Жиёмбет сынды биің-ді.

Он екі ата Байұлы
Бір тәңірге сыйыңды",- деп артында тұрған күшті руын, батырларын арқа тұта сөйлейді.

Өзін, Жолымбетті және немере інісі Байбақты батырды хан басынан кем көрмей, "сен жалғыз, біз үшеуіміз" дейді. Жиёмбет атақты қолбасшы, азулы жырау болғанда, Жолымбет қылығына қимылы сай ер болған. Жем мен Сыр аралығында көшіп-қонып жүрген елінің бір тобын қалмақтар ойрандап, қырып-жойып, қанға бөктіріп жатқанда ханнан жәрдем болмай, ол ханның бұйрығынсыз сарбаздарымен Жем бойының батырларымен бірлесіп, құлдықтағы ауылдастарын босатып алады. Оларды Жем бойына орналастырады, сөйтіп ешкімге тәуелсіз "Алты ауыл" ордасы пайда болады. Түрік жырларын зерттеуші В.М.Жирмунский "...алты ауылдықтар шамасы, кейін Жайық пен Жемнен бастап Ырғыз бен Арал аралығын, оған қоса бір кезде ноғай жайлаған жерлерді алған "кіші жүзге" сіңіп кеткен болуы керек" - дейді.

Жиёмбет бидің Есім ханмен достық қарым-қатынасы ұзаққа бармайды. Екеуінің арасында ел аралық бітімгерлік, жер дауы, жесір дауы кезінде келіспеушілік өрістей береді. Жырау Есім ханның кейбір озбыр, жөн-жосықсыз іс-әрекеттеріне қарсы шығады. Оның бұл мінезі ханға да жаға қоймайды. Сөйтіп хан мен бидің арасы суи бастайды. Жиёмбет ханнан іргені аулақтатып, қол астындағы елге өзінше билік жүргізе бастайды.

2. Жиёмбет толғауларындағы көшбасшылық

Жалпы алғанда, жыраулық өнердің өзі – синкретті өнер. Бір жыраудың бойынан ақындық пен кеңесшілік, батырлық пен жорық жыршысына тән бейне, ақылгөй мен батагөйлік және осы қатарлы бір адамның бойында жинақтала бермейтін қасиет бар. Жырау – синкретті, кәсібилігі өте жоғары өнер иесі. Кәсібилігі дара қалпында қалыптасқан жырау – Жиёмбет Бортоғашұлының көшбасшылығы жайында көрнекті жазушы, әдебиет тарихын зерттеуші ғалым М. Мағауин: «Жиёмбет – Есім ханның әскербасы батырларының бірі әрі жорықшы жырауы. Сонымен бірге Жиёмбет – ел аузынан алынған тарихи әңгімелерге және өз шығармаларындағы кейбір сөздерге қарағанда, заманның ірі феодалы, мемлекет істерінде үлкен рөл атқарып отырған қабырғалы би» деген пікір білдіреді.

Жиёмбет поэзиясы ұлттық құндылықтар мен халықтың рухани дүниесіне негізделген. Толғаудағы сарын, шебер үйлестіру, шымыр ұйқас, теңеу, сөзді құбылту – осының барлығы автордың тұлғалық қасиетімен үндеседі. Сөз бен ойдың ұшқырлығы толғаудың құндылығын арттырған. Жырау бойындағы асқақтық тәкаппарлық, менмендік емес, кемел адамға сай болмыс, ерекшелік, өзгешелік. Толғаудағы әр сөз – автор ойының жемісі. Ойдың сағасына бойлай алған жыраудың батырлығы да, батылдығы да өрелі ақылдан бастау лады.

Көшбасшылық идеясын дамытып қана қоймай, оны өз толғауларында жасай білген Жиёмбет кеңесші әрі жорық жыршысы, батыр болды. Тарихи кезеңдерді жеткізушілердің бірі Жиёмбет болған оқиғаларды аңызға құрамай, шындықпен байланыстырушы дәнекерге айналды. Ел басына күн туған заманда ханның ақылшысына айналған Жиёмбет сынды жыраулар кеңес өткізіп, дұрыс шешім қабылдаған.

Есімнің ту ұстап, қол бастаған ұрыстарымен келелі жиындардың басында жүрген Жиёмбет:

Меніменен, ханым, ойнаспа,
Менің ерлігімді сұрасаң,
Жолбарыс пенен аюдай.
Өрлігімді сұрасаң,
Жылқыдағы асау тайыңдай.
Беріктігімді сұрасаң,
Қарағай менен қайыңдай.
Көруші едім, Есім хан,
Ханымды күнім, сізді айымдай.
Сырым саған түзу-ді,
Садаққа салған бұлыңдай.
Жұмыскерің мен едім,
Сатып алған құлыңдай.
Жүруші едім аранда,
Өзіңнің інің менен ұлыңдай .

Жырау бойындағы көшбасшылық толғауда айқын танылады. Жыраудың өзі мақтанға салынбай, қанжардай өткір тілімен айтып тұр. Ерлікті – жолбарыс пен аюға, өрлікті – асау тайға, қаһарын – бекіре мен жайынға,

беріктігін – қарағай мен қайыңға, адалдығы мен түзулігін және сөз бен іске тұрақтылығын – садаққа салған бұлға теңеп тұр. Ерлігін жолбарысқа теңеудің өзі – заңдылық. Жолбарыста бар қасиет Жиёмбеттің де бойынан табылады. Жолбарыс табанының соққысының кез келген тіршілік иесіне оңай әсер етпейтіні белгілі. Жолбарыс жараланса, жарасын тілмен жазатын қасиеті бар. Адамға шабуыл жасамайды, дегенмен қауіп төндірсе аянып қалмайды. Түнгі уақытта көзі алты есе адамнан жақсы көреді. Жолбарыстың мықтылығы, жүректілігі Жиёмбеттің бойында болғандығын толғаулары дәлелдейді.

Жиёмбет тағы бір толғауында былай деп ойын тиянақтайды:

Жотасы биік Дендерім?!

Қайырымсыз болған хандарға

Тиер ме екен бір күні Жолбарыстай шеңгелім?!

Мықтылығын айтып отырып, ханға деген адалдығын да білдіреді. Есім хан әулетін күн мен айдай көретін Жиёмбет турашылдық пен әділдікті қолдады. Аталмыш осы тарихи оқиғаның болғандығы жайлы ғалым М. Мағауин: «Толғаудың тарихи екендігін аңғаратын тағы бір дерек – ондағы ханды кемсіте айтылған: «Тас қалаға жан сақтап» деген сөздер». Есім хан заманында қазақ хандарының ордасы – Түркістанда болғаны мәлім. Ал қалада тұру ол кездегі қазақтардың ұғымынша, онша қызығарлық тұрмыс емес: көшпендінің стихиясы – самал жел ескен боз селеулі кең дала, бұл – ханға да, қараға да тән қасиет. Жыраулар поэзиясы – эстетикалық үлгіде жазылған синкретті туынды. Хан кеңесінде төрден орын алған жыраулар әділеттілікті қолдады. Кеңесін ұсыныспен жалғады. Болашақты сәуегейлікпен болжап, өз дәлелдемелерін де ұсынып отырған. Жыраулар хандықтың атынан ғана емес, халықтың сөзін сөйлеуді де басты міндеті санаған. Тұтас хандықтағы негізгі мәселелердің түйінін шешіп, сыртқы және ішкі саясатқа да араласқан. Жырау өз дәуірінде хандық дәуірдің биік тұлғасына айналған.

Жиёмбет Бортоғашұлы бойындағы кеңесші мен батырлық бізге жеткен толғаулар мен жырау жайлы ел аузында айтылатын аңыздардан байқаймыз. Жиёмбет толғауында Есім ханды төмендетпейді, ашуын ақылға жеңдіріп, хан алдына келіп тұрғанын баяндайды. Жиёмбет – кеңесші. Толғауда баяндағандай, ел басына күн туған сәтте, қалың көпшілік «Жиёмбет жырау қайда дегенде қалай жауап бересің?» деп толғаулата сөйлеуі кеңесшінің позициясы.

Ертеңгі күн болғанда,

Елің кеңес құрғанда,

Айналып ақыл табарға

Есіктегі ебесін,

Сонда, ханым, не десін?!

Мен жоқ болсам, Есім хан,

Ит түрткіні көресің.

Жиёмбет қайда дегенде,

Не деп жауап бересің?– деп асқақтай сөйлеуі жыраудың тұлғалық қасиетіндегі ақылгөйлік болмысын көрсетеді. Ақыл айту, дұрыс шешім

шығаруға бағыттауды насихаттайды. Жырау бойындағы кеңесші бейнесі тура көрінбегенімен, үзіндідегі негізгі ой кеңесші рөлін бейнелейді.

Батырлық толғаудағы әр сөзден және жалпы мазмұннан анық көрінеді. Ойды жүйелеп жеткізе білуде Жиёмбеттің шеберлігі, өзіндік қолтаңбасы бар. Жырау бір сәтте кеңесші болса, енді бірде батырдың рөлін атқарады. Жыраулардың болмысы хандық дәуірге тиесілі. Хандық дәуір әдебиеті өкілдері жырлаған басты тақырып – елдің ертеңін ойлау, халық пен хандықтың байланысын нығайту, әрқашан әділдік жағынан табылу. Жиёмбет ел-жұрт үшін әділдікті ту етіп, батырға айналды. Хан жанынан табылып, кеңесші болды. Жиёмбет тұлғасының синкреттілігі – жырау мінезінің асқақтығында, шығармашылық мұрасының шынайылығында. Ой мен сөздің бір арнаға тоғысып, толғауда көрініс тапқанын байқадық. Жиёмбет жырау – хандық дәуір әдебиетіндегі өміршең толғауларымен ерекшелетін бірегей тұлға. Толғаулары мен тұлғалық қасиетіндегі синкреттілік, оның ішінде көшбасшылығы ұлттық құндылықтармен сабақтасады.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар:

1. Жиёмбет Бартоғашұлы қайраткерлік өмір жолы
2. Жиёмбет және Есім хан
3. Жиёмбет толғауларындағы өршілдік рух

Жиёмбет толғауларында